

ДО ПИТАННЯ ПРО НАПРЯМИ ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Стаття має за мету показати напрями розробки проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Автори доводять, що відповідний мовний матеріал доцільно досліджувати за такими напрямками: 1) коло джерел вивчення історії мови та визначення пріоритетності джерел в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток; 3) виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних; 4) становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови; 5) поєднання різних джерел вивчення історії мови. У статті, зокрема, показано, що найважливішими (пріоритетними) джерелами вивчення історії східнослов'янських мов виступають матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані; цей погляд обґрунтовано в студіях українських і російських компаративістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст., насамперед учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл.

Ключові слова: джерела вивчення історії східнослов'янських мов; пріоритетне джерело; матеріал давніх писемних пам'яток; сучасні діалектні дані.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем генетичного мовознавства є проблема джерел вивчення історії мови. Оскільки історія мовознавства значною мірою є історією лінгвістичних методів, а методологія та методика лінгвогенетичних досліджень тісно пов'язані з джерелами вивчення історії мови, розгляд зазначеної проблеми в лінгвоісторіографічному аспекті видається дуже важливим і перспективним.

Актуальність теми нашої статті визначається необхідністю лінгвоісторіографічного аналізу проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, причому об'єктом дослідження ми обрали українську та російську компаративістику XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Саме в цей період проблема джерел вивчення історії східнослов'янських мов розроблялася надзвичайно інтенсивно.

Аналіз останніх досліджень. Питання про джерела вивчення історії східнослов'янських мов висвітлено в студіях Ф. М. Березіна, М. С. Чемоданова, С. Г. Бархударова, В. П. Філіна, В. В. Іванова, В. В. Колесова, М. А. Жовтобрюха, М. В. Павлюка, В. І. Макарова ін. Проте спеціальних праць зазначеної проблематики в лінгвістичній історіографії бракує, а студій, присвячених напрямкам розробки проблеми джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст., недостатньо. Цієї проблеми торкається В. А. Глущенко [2, с. 37–39, 49–51, 116–121] і достатньо докладно висвітлює І. М. Рябініна

[9, с. 6–16, 22, 145; 10]. Підготовка й публікація цієї статті викликана бажанням авторів більш докладно викласти питання про напрями дослідження джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. та підсилити аргументи.

Пропонована стаття має за мету показати напрями розробки проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Ця мета конкретизується в таких завданнях: 1) стисло розкрити погляди українських і російських мовознавців зазначеного періоду на джерела вивчення історії мови; 2) на цій підставі з'ясувати напрями розробки проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 3) показати, що принципово нове було внесене лінгвістами у формування напрямів джерел вивчення історії мови; 4) виявити, які твердження компаративістів минулого зберегли свою значущість для сучасного мовознавства.

Методологія дослідження ґрунтується на принципі історизму. У статті використано **актуалістичний метод**, що дозволяє констатувати достатньо широкі галузі застосування результатів: під час викладання на філологічних факультетах вищих навчальних закладів, у культурно-просвітній роботі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи проблему кола джерел вивчення історії мови та їхньої пріоритетності в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст., ми подаємо огляд усіх джерел. Серед них указуємо такі джерела, як матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані, українізми, русизми та білорусизми в інших мовах, тобто запозичення із східнослов'янських мов у інші мови (у цих запозиченнях можуть відбиватися, зокрема, фонетичні особливості української, російської та білоруської мов раннього періоду). І, навпаки, у східнослов'янських мовах є запозичення з інших мов, і найбільш давні з них можуть свідчити про деякі особливості східнослов'янських мов раннього періоду. Наприклад, про відсутність фонем *ϕ* у діалектах східних слов'ян часів Київської Русі свідчить, скажімо, слово *парус*, запозичене з фонемою *п*, тоді як у давньогрецькій уживане слово *φάρος*, або ім'я *Пилип* з *Φίλιππος* та ін. Крім того, до джерел вивчення історії мови належать свідчення іноземців про східнослов'янські мови. До вищезазначених джерел можна також додати дані топоніміки.

Якщо вказувати найбільш важливі (пріоритетні) джерела, то, безперечно, найважливішими є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Це зазначали мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (зокрема, серед учених Московської лінгвістичної школи найбільш докладно – О. О. Шахматов і М. М. Дурново; заслугове на пильну увагу книга М. М. Дурново «Введение в историю русского языка» [4], у якій дослідник розглядає джерела вивчення історії східнослов'янських мов).

Отже, при розгляді матеріалу за першим напрямом перед нами постає необхідність виділити всі джерела та вказати, які з них є пріоритетними з погляду різних представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Проблема пріоритетності є дуже важливою проблемою, бо від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації. Якщо, скажімо, пріоритетним визнається матеріал давніх писемних пам'яток (як це зазначали, зокрема, О. І. Соболевський і А. Ю. Кримський), то дослідження проводиться на матеріалі давніх писемних пам'яток і при цьому набуває відповідного характеру. Головним є те, яка саме особливість відбита в пам'ятці, і вже не настільки важливо, збереглася ця особливість у сучасних говорах чи ні; однак при цьому виникає небезпека, що ті чи інші графіко-орфографічні особливості в інтерпретації дослідника можуть набути статусу мовних рис. Цієї небезпеки не вдалося уникнути, наприклад, О. І. Соболевському та А. Ю. Кримському.

Постає питання: у чому перевага діалектів? Якщо пам'ятки дають окремі, системно не інтерпретовані мовні риси (тобто ті особливості пам'яток, що існували в «живих» мовах; вони не є просто графіко-орфографічними рисами, а відбивають особливості мови чи діалекту), то в говорах лінгвіст має змогу дослідити системні властивості мови. На цьому наголошував О. О. Шахматов, а пізніше – В. В. Колесов.

Отже, проблема пріоритетності джерел вивчення історії мови відіграє дуже важливу роль. Центральним є питання: яке джерело є пріоритетним – давні

писемні пам'ятки або сучасні діалектні дані? Якщо пріоритетними визнаються сучасні діалектні дані, то давні писемні пам'ятки відіграють допоміжну роль, виступають як найважливіший засіб серед допоміжних; і навпаки, якщо давні писемні пам'ятки визнаються головним, пріоритетним джерелом, тоді сучасні діалектні дані відіграють лише констатувальну роль (так вважали О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, які тільки зауважували, збереглася певна давня особливість у сучасних говорах чи не збереглася), менш конструктивну, ніж у першому випадку. Інші зазначені джерела відіграють допоміжну роль; вони, безперечно, теж можуть бути важливі, проте дають лише додаткові відомості про мови й діалекти.

Другим напрямом дослідження є вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток. З матеріалом давніх писемних пам'яток можна працювати по-різному: можна «буквально» читати давні писемні пам'ятки й окремі риси інтерпретувати буквально. О. О. Шахматов дорікав А. Ю. Кримському саме за те, що вчений графіко-орфографічними особливостям пам'яток надавав першочергового значення: у рецензії на «Українську граматику» А. Ю. Кримського О. О. Шахматов зауважував, що А. Ю. Кримський переоцінює графіко-орфографічні особливості давніх пам'яток, надаючи їм мовного статусу. О. О. Шахматов вважав такий підхід неправильним, зазначаючи, що на помилках переписувачів не можна будувати дослідження [12, с. 144]. Отже, буквально прочитання особливостей пам'яток є методологічно неправомірним.

Інший підхід – це намагання систематизувати так звані «помилки», спроба побачити, які з них мають випадковий характер, а які відбивають мовні особливості переписувача. Зауважимо, що тут існує дуже важливий момент, який свого часу помітив М. О. Колосов (хоч до останнього часу ніхто не звертав увагу на цей факт), а пізніше – О. О. Шахматов (про що згадував В. В. Колесов [7, с. 81]): у деяких пам'ятках спостерігається, наприклад, двобічна заміна, при якій *е* замінюється на *ѣ*, а *ѣ* замінюється на *е*. Дуже важливим є те, що тільки при існуванні такої двобічної заміни (а не однієї) можна зробити висновок, що в цьому говорі наявний збіг двох фонем: фонем *е* та фонем *ѣ*. Якщо ж заміна однієї, це не є свідченням збігу фонем.

Ураховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що у своєму дослідженні мовознавець повинен працювати з пам'ятками дуже уважно: працюючи і на простому рівні – «буквально» читаючи пам'ятку, і на більш високому – залучаючи пам'ятку в тісному порівнянні з даними говорів, що ми можемо бачити пізніше в працях В. В. Колесова та Ю. В. Шевельова [7; 13].

Третій напрям – виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних. Діалектні дані також можна досліджувати по-різному. Так, скажімо, у мовознавстві першої половини XIX ст. й у працях учених Харківської лінгвістичної школи спостерігається такий підхід: береться якась окрема мовна особливість і прослідковується в різних говорах, але говор як система при цьому не розглядається. Інший підхід ми бачимо в працях учених Московської та Казанської лінгвістичних шкіл: О. О. Шахматова,

М. М. Дурново (особливо відомою є його праця «Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии» [5]), В. О. Богородицького. Тут спостерігається системне дослідження окремого говору, коли береться низка рис цього говору й вони розглядаються в системі, що дає змогу дослідити суттєві особливості того чи іншого говору. Як відзначив В. А. Глушенко, у студіях мовознавців аналізованого періоду порівняльно-історичне дослідження може здійснюватися й на матеріалі виключно сучасних діалектних даних, якщо пам'ятки писемності дають мало матеріалу або не дають його взагалі [2, с. 174].

Четвертим напрямом дослідження є становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови. Так, компаративісти 20-х – 60-х рр. XIX ст. виділяли й такі джерела вивчення історії мови, як фольклорні матеріали та мову «зразкових письменників» [4, с. 31]. Однак у зазначений період чіткої методики використання вказаних джерел мовознавці не запропонували ні в теоретичному аспекті, ні в практиці своїх досліджень. У працях компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. виявилася певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов. З кінця XIX ст. починають використовуватися такі джерела вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення іншими мовами зі східнослов'янських, а також історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [там же]. Першим з російських й українських мовознавців ці джерела почав використовувати О. О. Шахматов, а пізніше – М. М. Дурново та А. Ю. Кримський. О. О. Шахматов звертався й до топонімічного матеріалу для відтворення давньої мовної історії східного слов'янства [11, с. 37]. З 20-х рр. XX ст. поступово висувається принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів.

П'ятий напрям – поєднання різних джерел вивчення історії мови. Упродовж XIX – XX ст. розроблялася методика, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносяться з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягається інтерпретація цих фактів для різних історичних епох [3, с. 78–79]. До виходу праць О. І. Соболевського в українському й російському мовознавстві ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток (багато з них залишалися нелокалізованими) [6, с. 654]. Діалекти також були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало можливості порівняння матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних [там же, с. 654]. Зазначений недолік, за Ю. Ф. Карським, був притаманний працям О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, В. Ягича [там же]. Це є характерним і для студій попередників учених Харківської лінгвістичної школи – українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Залучення не тільки фактів літературних мов, а й матеріалу говорів сучасних східнослов'янських мов, співвіднесеного зі свідченнями пам'яток, давало змогу охарактеризувати найважливіші процеси мовної історії. Проте не всі спроби співвіднесення матеріалу двох найважливіших джерел історії східнослов'янських

мов, застосовані компаративістами 20-х – 60-х рр. XIX ст., дали переконливі результати. Становлення порівняльно-історичного методу в працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їхнього використання, унаслідок чого процедура є скоріше доказом того чи іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [8, с. 180].

Водночас у 20-і – 60-і рр. XIX ст. намітилася тенденція до усвідомлення більшої чи меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел [2, с. 38–39]. У працях І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва було розкрито недоліки давніх писемних пам'яток і висунуто тезу про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів.

Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток наявні в працях учених Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова). Проте таке поєднання не завжди було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток і сучасних діалектних явищ була ще неповною. Ця повнота виникає в студіях О. І. Соболевського [6, с. 654].

Новаторство О. О. Шахматова в підході до джерел вивчення історії мови, його вміння синтезувати дані сучасних говорів і давніх писемних пам'яток чітко виявилися, наприклад, у дослідженні вченим фонем *ǫ* Послугуючись діалектними записами XIX ст., О. О. Шахматов визначив умови виникнення *ǫ* у великоруських говорах залежно від праслов'янської інтонації: *ǫ* представлений на місці давнього *o* під висхідним наголосом. Цей висновок ученого був підтверджений Л. Л. Васильєвим на матеріалі рукописів XVI – XVII ст. [1, с. 16–32]. Приклади поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії східнослов'янських мов наявні в працях А. Ю. Кримського. Можна навести приклади поєднання, поряд із зазначеними двома джерелами, й інших джерел при дослідженні історії тих чи інших мовних явищ. Так, при викладі історії східнослов'янського повноголосся О. О. Шахматов залучив до розгляду такі джерела вивчення історії мови, як сучасні діалектні дані, матеріал давніх писемних пам'яток, запозичення з інших мов у слов'янські (різної хронології).

Проведене дослідження дозволяє зробити низку **висновків**. Відповідний мовний матеріал доцільно досліджувати за такими напрямками: 1) коло джерел вивчення історії мови та визначення пріоритетності джерел в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток; 3) виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних; 4) становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови; 5) поєднання різних джерел вивчення історії мови.

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого всебічного вивчення наукових текстів компаративістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. і відповідної

інтерпретації конкретного історико-мовного матеріалу. У цьому ми вбачаємо **перспективи подальших розвідок.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII века : к вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречии / Л. Л. Васильев // Сб. по рус. яз. и словесности. – 1929. – Т. 1. Вып. 2. – 164 с.
2. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко ; відп. ред. О. Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. Горшкова К. В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка) / К. В. Горшкова // Проблемы современной лингвистики : сб. работ лингвистов филол. ф-та МГУ. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 77–90.
4. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка / Н. Н. Дурново. – М. : Наука, 1969. – 295 с.
5. Дурново Н. Н. Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии / Н. Н. Дурново. – Варшава, 1903. – VI, 267, VII с.
6. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка / Е. Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 653–662.
7. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов // В. В. Колесов. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.
8. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В. Колесов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 163–199.
9. Рябинина І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія / І. М. Рябинина. – Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. – 174 с.
10. Рябинина І. М. Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві (лінгвістично-графічний аспект) / Рябинина І. М. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПИ, 2001. – Вып. IX. Ч. I. – С. 25–31.
11. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка : исторический процесс образования русских племен и наречий / А. А. Шахматов. – Пг., 1916. – Ч. 1. – 146, III с.
12. Шахматов А. А. [Рец. :] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907–1908 / А. А. Шахматов // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135–174.
13. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

В. А. Глущенко, І. М. Рябинина,

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск, Украина

К ВОПРОСУ О НАПРАВЛЕНИЯХ ЛИНГВОИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОЧНИКОВ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Статья имеет целью показать направления разработки проблемы источников изучения истории восточнославянских языков в украинском и русском языкознании XIX в. – 30-х гг. XX в. Авторы доказывают, что соответствующий языковой материал целесообразно исследовать по следующим направлениям: 1) круг источников изучения истории языка и определение приоритетности источников в украинском и русском языкознании XIX в. – 30-х гг. XX в.; 2) выработка и совершенствование приемов обработки древних письменных памятников; 3) возникновение и совершенствование методики исследования современных диалектных данных; 4) становление методики обработки других источников изучения истории языка; 5) сочетание различных источников изучения истории языка. В статье, в частности, показано, что важнейшими (приоритетными) источниками изучения истории восточнославянских языков выступают материал древних письменных памятников и современные диалектные данные; этот взгляд обоснован в трудах украинских и русских компаративистов XIX в. – 30-х гг. XX в., прежде всего ученых Харьковской, Московской и Казанской лингвистических школ.

Ключевые слова: *источники изучения истории восточнославянских языков; приоритетный источник; материал древних письменных памятников; современные диалектные данные.*

V. A. Hlushchenko, I. M. Riabinina,

Donbass State Teachers' Training University, Slovyansk, Ukraine

ON THE PROBLEM OF THE APPROACHES TO THE LINGUISTIC-HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH OF SCIENTIFIC SOURCES ON THE EAST SLAVIC LANGUAGES HISTORY

The article is aimed to reveal the approaches to the problem of scientific sources on the East Slavic languages history in the Ukrainian and Russian linguistics of XIX ct. – 30-s years XX ct. The specific character of the approaches presented in the article, which have not been thoroughly studied yet, determine the subject, topicality and scientific novelty of the work. The methods of the research are based on the principle of historicism. The method of actualism, used in the article, allows stating a wide range of applying the results: teaching in philological departments of higher educational establishments, cultural and educational work. The research allows coming to some conclusions. The author considers reasonable to investigate the relevant linguistic material in the following directions: 1) working out the range of the scientific sources on the history of language and establishing the priority of the works in the Ukrainian and Russian linguistics of XIX ct. – 30-s years XX ct.; 2) the development of the methods handling the written

records of the past; 3) appearance and improvement of the methods of studying modern dialect material; 4) formation of the methods of learning the other sources on language history; 5) combination of different sources on the history of language studies. The article, in particular, states that the most significant (first-priority) sources on the history of the East Slavic languages are the written records of the past and modern dialect material; this assertion is grounded in works of Ukrainian and Russian comparative linguists of XIX ct. – 30-s years XX ct., and first of all in works of Kharkov, Moscow and Kazan linguistic schools (O. Potebnia, P. Zhitetskyi, A. Shakhmatov, N. Durnovo, V. Bogoroditskyi and others).

Keywords: *scientific sources on the history of East Slavic languages; first-priority source; written records of the past; modern dialect material.*